

СУСПІЛЬСТВО РИЗИКУ ЯК СУСПІЛЬСТВО СПОЖИВАННЯ (У КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО)

Розкривається суть сучасного суспільства як суспільства виробництва, поширення і споживання ризиків, що політично інспірується.

Ключові слова: суспільство ризику, суспільство споживання, виробництво ризику, поширення ризику, споживання ризику, трансформація політичного.

Раскрывается сущность современного общества как общества политически инспирированного производства, распространения и потребления рисков.

Ключевые слова: общество риска, общество потребления, производство риска, распространение риска, потребление риска, трансформация политического.

The essence of a modern society as societies of politically inspirational manufactures, distribution and consumption of risks reveals.

Key words: a risk society, a consumer society, manufacture of risks, distribution of risks, consumption of risks, transformation of the political.

«Позитивна» логіка суспільного виробництва, яка панувала в індустріальному суспільстві і яка передбачала накопичення і розподілі багатства, сьогодні все більше перекривається (витискується) «негативною» логікою виробництва й поширення ризиків. Виробництво ризиків підриває самий принцип ринкового господарства й приватної власності, оскільки відбувається систематичне знецінювання й експропріація виробленого суспільного багатства – його перетворення у відходи, забруднення, омертвлення тощо. Виробництво ризиків загрожує також фундаментальним основам раціональної поведінки суспільства й індивіда – науки і демократії.

Сучасні ризики обумовлені глобалізацією, що породжує взаємозв'язок між ними і, відповідно, стає сутнісною проблемою (див.: [1–2]). Нові суспільні умови викликали появу нової якості ризиків, що обумовило виникнення й обґрунтування концепції суспільства ризику (У. Бек, Е. Гідденс та ін.). Тут ризик може бути визначений як систематична взаємодія суспільства із загрозами й небезпеками, що індуковані й вироблені самим процесом модернізації. Ризики сучасної доби, на відміну від небезпек минулих епох, є наслідком модернізації й породжуваних нею почуттів невизначеності і страху [3, с. 45].

Фундаментальною основою суспільства ризику є культура споживання, оскільки вироблені ризики мають бути обов'язково спожиті. Суспільство ризику – це суспільство, що виробляє технологічні і соціальні ризики. Виробництво ризиків виникає у всіх сферах життєдіяльності суспільства –

економічній, політичній, соціальній. Отже, фаза виробництва ризику викликає фази розповсюдження і споживання ризику. Споживання ризику, одночасно веде і до накопичення ризику, зростання «маси» ризику. При споживанні відбувається не поглинання ризику, а його акумуляція. Критична маса ризику зростає. Ризик стає зростаючим моментом соціального виробництва. І тому він вимушує осіб, що приймають рішення, і суспільство в цілому співвідносити й оцінювати результати виробництва і його приховані побічні ефекти (*latent side effects*). «Невідомі і ненавмисні наслідки стають домінуючою силою в історії й суспільстві» [3, р. 22].

Метою даної статті є розгляд суспільства ризику як суспільства споживання на прикладі трансформації сфери політичного. Постановка проблеми є авторською. Теоретичну основу складає концепція суспільства ризику Ульріка Бека.

Відправною тезою концепції суспільства ризику У. Бека є те, що сучасні ризики не можна зрозуміти за допомогою якоїсь однієї системи знання, оскільки вона може оцінити реальні, сукупні небезпеки для життєдіяльності людей. У явищі ризику відбувається синтез реального й віртуального: «Ризики не вичерпуються вже наслідками, що настали, і нанесеним збитком. У них знаходить вираження істотний компонент майбутнього... У якомусь дуже важливому змісті вони (ризики) реальні й одночасно нереальні. З одного боку, велика кількість загроз і руйнувань вже реальні: забруднені й умираючі води, ліси, що

гинуть, невідомі раніше хвороби тощо. З іншого боку, соціально спрямована вага аргументів ризику припадає на загрози, що очікуються в майбутньому» [3, с. 38–39].

Концепція суспільства ризику У. Бека ґрунтується на трьох основних положеннях. По-перше, тут запропонований перегляд основної нормативної моделі суспільства. Якщо нормативним ідеалом минулих епох була рівність, то нормативний ідеал суспільства ризику – безпека. Соціальний проект суспільства набуває чітко негативного і захисного характеру: не досягнення «гарного», як раніше, а запобігання «найгіршому». Іншими словами, система цінностей «нерівноправного суспільства» заміщується системою цінностей «небезпечного суспільства», а орієнтація на задоволення нових потреб – орієнтацією на їхнє самообмеження [3, с. 49]. По-друге, у суспільстві ризику виникають нові соціальні сили, що зламують старі соціальні перегородки. Ульрік Бек вважає, що це будуть спільності «жертв ризиків», що їхня солідарність на ґрунті занепокоєння й страху може породжувати потужні політичні сили. По-третє, суспільство ризику політично нестабільне. Постійне напруження і страх небезпек розгойдують політичний маятник від загальної апатії й цинізму до непередбачених політичних дій. Недовіра до існуючих політичних інститутів й організацій зростає. Нестабільність і недовіра періодично викликають у суспільстві пошук точки опори – «твердої руки». Таким чином, повернення до минулого, у тому числі авторитарного й навіть тоталітарного, не виключається.

У суспільстві ризику, за У. Беком, відмінності між людьми в залежності від доходу, освіти, місця проживання не є важливими. Мало того, з погляду «нового індивідуалізму» не так важливі навіть відмінності статі в традиційному значенні. У зв'язку з цим німецький дослідник зазначає: «Говорячи спрощено, місце станів займають уже не соціальні класи, а місце соціальних класів – не стабільні рамки сімейних відносин. Чоловік й жінка окремо стають життєво важливою одиницею відтворення соціальних відносин. Іншими словами, індивіди усередині й поза родиною стають основними діючими особами в забезпеченні свого обумовленого ринком існування й пов'язаного із цим планування й організації власної біографії» [3, с. 109]. Тим самим малюється картина суспільства, утвореного множиною індивідів, які включені у ринкові відносини й які піддані страху і невпевненості.

Концентрація ризиків у суспільстві ризику призводить до так званого «ефекту бумеранга» ризику, тобто до універсалізації і глобалізації ризиків, які руйнують класові і національні межі. «Ефект бумеранга» породжує зворотний зв'язок і споживання ризику є одночасно і початком його виробництва. У розвинених країнах сучасного світу суспільне виробництво багатств постійно супроводжується суспільним виробництвом ризиків. Відповідно, проблеми і конфлікти розподілу

багатств у відсталих країнах ускладнюється проблемами і конфліктами, що породжені виробництвом, визначенням і розподілом ризиків, які виникають у процесі науково-технічної діяльності.

Ця зміна логіки розподілу багатства в суспільстві, яке ґрунтується на нестачі благ, логікою розподілу ризиків у розвинених країнах модерна історично пов'язана з двома основними обставинами:

1. Вона спостерігається там і тією мірою, у якій завдяки досягнутому рівню людських і технолого-виробничих сил, а також правових і соціально-державних гарантій і регламентацій стає можливим об'єктивно зменшити і соціально обмежити справжню матеріальну злиденність;

2. Вона пояснюється тим, що внаслідок прагнення зростаючих у процесі модернізації виробничих сил ризику та пов'язані з ними потенціали самознищення набувають нечуваного донині розмаху [3, с. 21].

Ризики постійно виробляються суспільством, причому це виробництво легітимне, здійснюється в рамках інституціональних структур, в усіх сферах життєдіяльності суспільства – економічній, політичній, соціальній. Ризики – неминучі продукти прийняття рішень. Політикою займаються, щоб було рішення, а не тільки нескінченне обговорення. В умовах, коли ліквідована авторитетна інстанція знання, то врешті-решт джерелом того чи іншого рішення виявляється саме рішення. Ситуація, в якій зіштовхуються політичні сили, що діють децизіоністські, тобто на основі рішення, дуже небезпечна.

У. Бек, розмірковуючи про охоронні функції політики, доходить висновку, що питання про те, хто буде інтерпретувати, що є ризики, а що – ні, вирішується на користь політики, а не субполітики. Більш розгорнуту відповідь на питання про розподіл політики і субполітики У. Бек дає в роботі «Винахід політичного». Тут він констатує: «Наша теорія, її аналітична серцевина, практично аморально та безнадійно говорить про те, що рефлексивна модернізація призводить до фундаментальних потрясінь, котрі, як антимодерн, або ллють воду на млин неонаціоналізму і неофашизму (а саме в тих випадках, коли більшість, в силу послаблення надійності та безпеки, закликає нову-стару жорстокість і хапається за неї), або, в якості протилежної крайності, можуть бути використані для того, щоб переформулювати цілі і підвалини західних індустріальних суспільств». У. Бек говорить і про те, що «політика в старому розумінні, політика суверенних держав застаріла, що потребує зміну політики, зміну правил політики, зміну політичних правил *політикою*» [4, с. 15].

Як справедливо стверджує О. Філіппов, «ризики, хоча і розподілені нерівномірно, не знають державних кордонів. Спільність страху на основі ризику – це нова спільність, спільність соціальних рухів – це нова спільність, а політика, яка повинна встановлювати кордони субполітики (і протистояти небезпечним екстремістським рухам), – це,

скоріше всього, міждержавна політика» [5, с. 379]. Назвавши одну зі своїх книг «Die Erfindung des Politischen» («Винахід політичного»), У. Бек підкреслив те значення, що для нього має це поняття. Даний термін теоретично обґрунтовано Карлом Шміттом – у нього мова йшла про політику як автономну сферу, де приймаються рішення, пов'язані з екзистенціальним протистоянням ворогів.

Відносна автономність політики, за К. Шміттом, полягає в тому, що вона немає свого власного змісту, своєї власної субстанції. Німецький мислитель припускав, що соціальні відносини ущільнюються, перетворюються на політичні за незвичної інтенсивності суспільних протиріч. Коли якийсь поділ на групи набуває характеру розрізнення друзів і ворогів, цей поділ, це розрізнення стає політичним. Саме дихотомія «друг-ворог» виступає як головна ознака політичних відносин, вона надає смислу існуванню політичного як самостійної сутності. Це ключове протистояння, тому що справа стосується життя й смерті, а політичним сувереном є той, хто повноважний встановлювати надзвичайний стан, оголошувати війну й посилати на смерть.

У концепції К. Шмітта поняття «ворог» є ключовим, оскільки саме воно найбільшою мірою містить перш за все політичне, публічне начало. У політичній сфері ворог – це не просто конкурент в економіці, суперник у змаганнях. Поняття «ворог» має перш за все політичне, публічне начало, тісніше пов'язане з такими поняттями, як «війна», «боротьба», які тлумачаться як зіткнення сил, що протистояють, організованих політично. Політичний ворог – це сукупність людей, яка веде боротьбу і яка протистоїть такій же групі [6, с. 44].

Для К. Шмітта політичне виступає як специфічне політичне розрізнення, до якого зводяться політичні дії та мотиви, тому політичний світ можна розглядати скоріше як пльоріверсум, ніж як універсум. Політичне може черпати свою силу в найрізноманітніших сферах людського життя, у його релігійних, економічних, моральних та інших протиріччях; воно характеризує не якусь власне предметну сферу, а лише ступінь єднання або роз'єднання людей, чий мотиви можуть набувати релігійного, національного (в етнічному й культурному розумінні), економічного або іншого характеру, і породжувати в різні часи єднання або роз'єднання.

Відносність автономії політики полягає в тому, що вона, щоправда, не втручається в неполітичні сфери, але тільки суверенне політичне рішення визначає, що є політичним, а що – неполітичним. Політичне не тотожно державному, оскільки з виникненням соціальних рухів, політичних партій, боротьби класів тощо виявилися нові носії політичного. Разом з тим тільки держава, її суверенітет, її потужна машина, говорить К. Шмітт, може забезпечити внутрішній мир і безпеку, запропонувавши своїм громадянам захист в обмін на покору.

На думку У. Бека, виробництво ризиків – це потужний фактор зміни соціальної структури суспільства, перебудови його за критерієм ступеня схильності до ризиків. Це, у свою чергу, означає, що в суспільстві складається нова розстановка політичних сил, в основі якої знаходиться боротьба за визначення того, що є ризикогенним (небезпечним), а що – ні. Отже, зазначає У. Бек, політичний потенціал суспільства ризику повинен бути проаналізований у термінах виробництва і поширення знань про ризики. «Соціально усвідомлений ризик політично вибухонебезпечний: те, що дотепер розглядалося як неполітичне, стає політичним» [3, с. 24]. Іншими словами, ризики «політично рефлексивні», тобто викликають до життя нові політичні сили (наприклад, соціальні рухи) і впливають на існуючі соціальні інститути суспільства.

Політична перспектива набуває свого потенціалу через розмивання меж політики. Стара ліберальна схема, що походить ще від Томаса Гоббса, припускала невтручання політичних інститутів у сферу приватного життя. Вона давно вже поступилася місцем соціальній державі, що приймає на себе зобов'язання й дає гарантії громадянам саме в тій сфері, що споконвічно вигороджувалася як сфера свободи від держави й політичного рішення. Однак тепер і державні інститути не можуть бути цілком ефективними. Держава вже не є сферою найкращого об'єктивного знання, а сучасні ризики не знають державних кордонів. Спільність ризиків, солідарність страху й непевності ширше, ніж спільність державного громадянства. А це міняє вигляд політики: кордони політичної системи розмиваються, нові соціальні рухи набувають чітко політичного характеру, проблематика політичного рішення перестає бути прерогативою держави.

Нормативна перспектива теж має свій потенціал, оскільки існує широкий спектр прагнень, крім бажання зберегти своє життя й непорушність тіла. Ці прагнення набувають нормативного характеру, інакше кажучи, це прагнення, породжені не суб'єктивним свавіллям постійної рефлексії, а власним нормативним базисом сучасного суспільства. У. Бек демонструє це, зокрема, на прикладі конституційно закріплених основних прав громадян. «Основні права є в цьому змісті головними ланками децентралізації політики, причому [вони] діють як довгострокові підсилювачі. Вони надають різноманітні можливості тлумачення, а в змінених історичних ситуаціях – нові відправні пункти для спростування нині діючих виборчих-обмежено-виборчих інтерпретацій... Основні права з універсалістським домаганням на значимість... утворюють, таким чином, шарніри політичного розвитку...» [3, с. 294, 295].

Права людини – це не тільки система цінностей, але і система влади. Як стверджує У. Бек, «Захід стане в майбутньому вести демократичні хрестові походи також і для того, щоб оновити свою самолегітимацію», а оскільки права людини визнані у всьому світі, то інтервенції такого роду

будуть вважатися безкорисними, хоча, по суті, вони міцно пов'язані «зі старомодними цілями імперіалістичної світової політики...» [7, р. 86]. Завданням політичної дії в сучасному світі є те, щоб «заснувати та випробувати... транснаціональні форуми і форми регульованого, тобто визнаного ненасильницького розв'язання конфліктів між взаємовиключними і часто взаємоворожими національним і космополітичним рухами». Новим політичним суб'єктом повинні стати «рухи і партії громадян світу» [7, р. 102]. У «Суспільстві ризику» У. Бек показує, що самі по собі соціальні рухи є лише субполітичними та потребують обмеження з боку держави, а у «Винаході політичного» – що вони несуть потенціал загрози та екстремізму. Тому не варто розраховувати на те, що у світовому співтоваристві транснаціональні політичні рухи домовляться про те, щоб правила їхньої гри регулювала супервлада.

Як відправний пункт У. Бек розглядає незаперечний факт: спільність загрози, непевності й страху є основний соціальний факт суспільства ризику. Однак ці загрози для людей хоча й виходять, звичайно, від людей же, їхньої діяльності, їхньої техніки й індустрії, але, по-перше, не носять конкретного, спрямованого характеру (це узагальнені загрози), і, по-друге, цей стан страху й невизначеності утворюється, так би мовити, поверх суспільства, його інститутів – і його норм. Таким чином, поєднуються в одне ціле дві перспективи – перспектива політичного рішення (або політична перспектива) і перспектива нормативного базису солідарності (або нормативна перспектива). Ці дві перспективи взаємно визначають і потенціюють одна одну.

У формуванні ідеології й політики сучасного суспільства одну із ключових ролей відіграє наука, виробництво знань. Теорія «суспільства ризику» стверджує, що з розширенням виробництва ризиків,

особливо мегаризиків, роль науки в суспільному житті й політиці істотно змінюється. Справа в тому, що більшість ризиків, породжуваних успіхами науково-технічної модернізації, найнебезпечніші (наприклад, радіоактивне й хімічне забруднення, неконтрольовані наслідки генної інженерії) – вони не сприймаються безпосередньо органами почуттів людини, а існують лише у формі знання про них. Звідси фахівці, відповідальні за визначення ступеня ризикованості нових технологій і технічних систем, а також засоби масової інформації, що поширюють знання про них, «здобувають ключові соціальні й політичні позиції» [3, с. 23].

Ще одна проблема сучасного суспільства – це політична інтерпретація технічного й природничо-наукового знання. Ці знання не можуть бути використані безпосередньо в політичному процесі. Тут потрібен переклад цього знання на мову політичного діалогу й рішень. Сьогодні цей переклад здійснює політично ангажоване наукове співтовариство, що «перетворюється у фактор, що легітимізує глобальне промислове забруднення, так само як і загальний підрив здоров'я й загибель рослинності, тварин і людей» [3, с. 59]. Формується інститут експертів, що здобуває самодостатнє політичне значення, оскільки саме він визначає, що й наскільки небезпечно. Саме експерти визначають рівень соціально-прийнятного ризику для суспільства.

Таким чином, можна дійти висновку, що сучасне суспільство (суспільство ризику в інтерпретації У. Бека) являє собою суспільство споживання – споживання ризиків, вироблених суспільством і поширених владою. Тим самим утворюється «замкнене коло»: споживання ризику веде до накопичення ризику, зростання «маси» ризику, оскільки при споживанні відбувається не поглинання ризику, а його акумуляція, що призводить до зростання критичної маси ризику.

ЛІТЕРАТУРА

1. Исаев, К. «Общество риска» в условиях глобализации [Текст] / К. Исаев // Социс. – 2001. – № 12. – С. 15–21.
2. Тищенко, П. Ответственность и риск в эпоху «второго модерна» [Текст] / П. Тищенко // Логос. – 2006. – № 4. – С. 31–43.
3. Бек, У. Общество риска. На пути к другому модерну [Текст] / У. Бек ; пер. с нем. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
4. Beck, U. Die Erfindung des Politischen [Text] / U. Beck. – Frankfurt a/M : Suhrkamp, 1993. – 350 s.
5. Филиппов, А. «Общество риска» как политический трактат по фундаментальной социологии [Текст] / А. Филиппов // Бек, У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек ; пер. с нем. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 366–381.
6. Шмитт, К. Понятие политического [Текст] / К. Шмитт ; пер. с нем. // Вопросы социологии. – 1992. – Т. 1, № 1. – С. 41–54.
7. Beck, U. The cosmopolitan perspective: sociology of the second age of modernity [Text] / U. Beck // The British Journal of Sociology. Special issue: Sociology Facing the Next Millennium / J. Urry (ed.). – 2000. – Vol. 51, № 1. – P. 79–105.

Рецензенти: Іванов М. С., д.політ.н., професор;
Чупрін Р. В., к.політ.н.

© Торяник В. М., 2011

Стаття надійшла до редколегії 09.06.2011 р.